

3. Τοιχοδομία της βορινής πλευράς του φρουρίου.

Το Μεσαιωνικό Φρούριο Κότζινος της Λήμνου

Ο Κότζινος, η πιο σημαντική μεσαιωνική πόλη και εμπορικό λιμάνι της Λήμνου μετά το Παλαιόκαστρον (Κάστρο-Μύρινα), βρίσκεται στη βορινή πλευρά του νησιού, κοντά στην αρχαία Ηφαιστία, στο βάθος του κόλπου Μπουρνιάς¹. Η σταδιακή αχρήστευση του λιμανιού της Ηφαιστίας κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, κυρίως λόγω των προσοχώσεων, δημιούργησε την ανάγκη να ιδρυθεί στη μεσοβυζαντινή εποχή ο Κότζινος, που είναι μεγαλύτερο και ασφαλέστερο λιμάνι². Ήδη από το 16ο αιώνα το φρούριο του Κότζινου αναφέρεται από τον περιηγητή Pierre Belon³ ως ακατοίκητο. Ο περιηγητής André Thevet⁴, που επισκέπτεται τον Κότζινο λίγο αργότερα, μας πληροφορεί πώς έχουν κτιστεί πολλά σπίτια κοντά στις πύλες και στην πεδιάδα έξω από το φρούριο, δημιουργώντας μια ωραία πόλη με πολλά αμπέλια. Στις αρχές του ίδιου αιώνα τα τείχη του ερειπώνονται.

Σήμερα ο Κότσινας είναι ένα μικρό ψαράδικο χωριό και τα ερείπια του μεσαιωνικού τείχους αποτελούν τη μόνη μαρτυρία της δεύτερης πιο σημαντικής πόλης του νησιού τα μεσαιωνικά χρόνια. Η οικονομική ενίσχυση που δόθηκε για μια προκαταρκτική έρευνα στο χώρο, σε συνδυασμό με την "ευρωπαϊκή" ανησυχία για τους φρουριακούς οικισμούς που κινδυνεύουν να καταστραφούν⁵, έδωσε την ευκαρία για μια επί τόπου μελέτη και ανίχνευση των στοιχείων που απέμειναν.

Χαράλαμπος Πέννας

Αρχαιολόγος - Βυζαντινολόγος, Προϊστάμενος Τμήματος Βυζαντινών Χώρων και Μνημείων

4. Βορειοδυτικός θαλάσσιος γωνιακός πύργος.

I. Ιστορικά στοιχεία

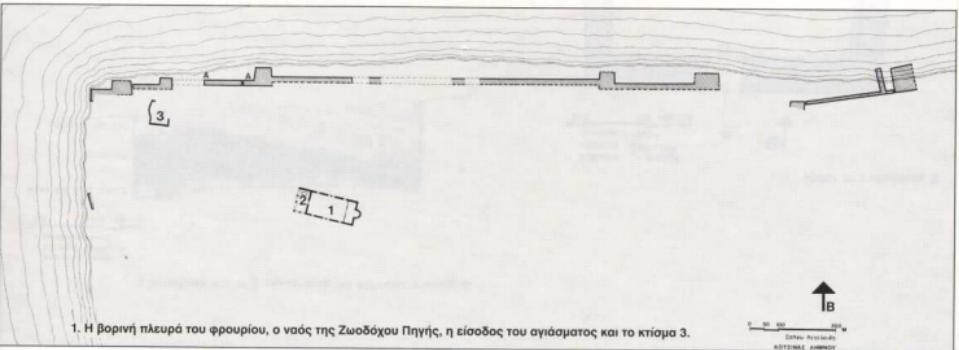
Ο Κότζινος μαρτυρείται ως "τόπος" το 1136, όταν ο αρχιεπίσκοπος Αλήνου Μιχαήλ δωρίζει το μικρό ναό του Αγίου Βλασίου στους Βενετούς που είναι εγκατεστημένοι στην περιοχή¹. Η παράληση των Βενετών να τους παραχωρθεί ναός στον Κότζινο δείχνει πως υπήρχε έντονη εμπορική δραστηριότητα στο χώρο αυτό.

Από χρυσόβουλλα του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου για τις ιδιοκτησίες της Μονής Φιλόθεου στη Λήμνο, μαθαίνουμε ότι

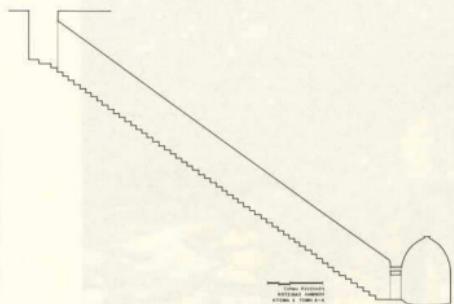
στα μέσα του 14ου αιώνα (Μάιος 1355) το φρούριο Κότζινος είχε ως καστροφύλακα τον Τζύμαλον του Βασιλείου και στην περιοχή καλλιεργούνταν αμπέλια ιδιοκτησίας της Μονής Φιλόθεου². Μια άλλη χρήσιμη μαρτυρία για τις στενές σχέσεις του νησιού με τα Μοναστήρια του Αγίου Ορούς είναι η πράξη δωρεάς από το μοναχό Θεόδοσιο του ναού του Αγίου Νικολάου στον Κότζινο, πριν από το 1430, προς τη Μονή Διονυσίου³. Ο ναός αυτός είχε παραχωρθεί στο Θεόδοσιο, πριν από χρόνια, με γράμμα του Μιχαήλ, γιου του χαρτοφύλακα

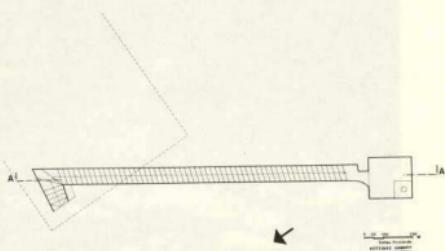
2. Τμήμα της βορινής πλευράς του φρουρίου.

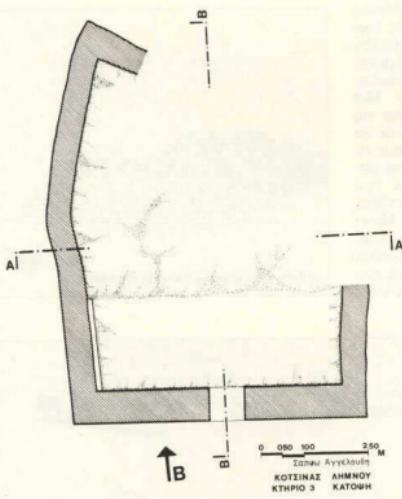
1. Η βορινή πλευρά του φρουρίου, ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής, η είσοδος του αγιάσματος και το κτίσμα 3.

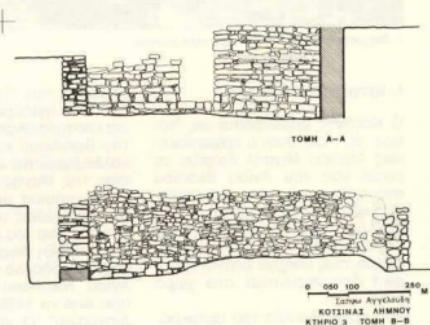
5. Το «αγιάσμα» σε τομή.

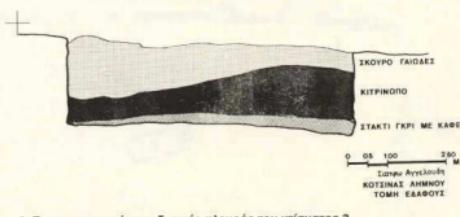
6. Το «αγιάσμα» σε κάτοψη.

8. Το κτίσμα 3 σε τομές.

7. Το κτίσμα 3 σε κάτοψη.

9. Στρωματογραφία της δυτικής πλευράς του κτίσματος 3.

10. Η νότια πλευρά του κτίσματος 3.

του Κότζινου. Στο γράμμα αναφέρεται το περιστατικό ως εξής: «...Τῷ τοι καὶ αὐτὸς ἐγώ. Θεόδοσιος ἱερομόναχος, ἡδη πρὸ χρόνων τινῶν λαβόν διὰ γράμματος παρὰ Μιχαὴλ, υἱοῦ τοῦ ποτὲ χαρτοφύλακος ἑκείνου, ἐν τῷ θεοφυλάκτῳ κάστρῳ Κοτζίνου ναὸν σεσαθρωμένον τῷ χρόνῳ καὶ πιπτεῖν μέλλοντα τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ήμῶν ἱεράρχου καὶ θαυματουργοῦ Νικολᾶου...». Με βάσιμα στοιχεία θα μπορούστε να πει κανείς πιος τοις μεγαλύτεροι μέρος του νησιού αποτελούσε ένα απέραντο «μετόχι» του Αγίου Όρους.

Μετά την πρώτη οικόδομη μαρτυρία του Κότζινου ως «τόπου», το 1136 που προαναφέρθηκε, η ιστορική εξέλιξη του μέσα από τις ελάχιστες γραπτές πηγές μπορεί να σκιαγραφηθεί με τα εξής στοιχεία:

1403. Παραχωρείται η Λήμνος μαζί με τη Θεοσαλονίκη στον Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγο, ανεμψιό του αυτοκράτορα Μανουήλ Β'. Μετά το θάνατο του Ιωάννη το 1408, ο Κότζινος παραμένει στη σύγχρονό του χήρα Ευγενία, κόρη του Ιωάννου Γενοβέζου Φραγκίσκου Γατελούζου. Οι Γατελούζοι, μετά το θάνατο της Ευγενίας το 1440, κυριάρχησαν οριστικά στην πόλη του Κότζινου.

1442. Το φρούριο πολιορκείται από το τουρκικό στόλο, ο οποίος τελικά απωθείται με τη βοήθεια του Κωνσταντίνου Παλαιο-

λόγου, αδελφού του αυτοκράτορα Ιωάννη Η'. Θάνατος στον Κότζινο της συζύγου του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

1460. Οι πολίτες του Κότζινου δώχουν την φρουρά των Βενετών.

Εκτός του Χαλκοκονδύλη και του

Μαγνο, ο ίμβριος ιστορικός Κριτόβουλος περιγράφει γλαφυρά τα γεγονότα. Η όλη επιχείρηση αποποιητή των Βενετών από τη Λήμνο ξεκίνησε από τον Κότζινο, όπου η μικρή φρουρά, προβάλλοντας κάποια αντίσταση, αναγκάσθηκε να παραδοθεί στους πολίτες. Τα γεγονότα εξελίχθηκαν γρηγορά. Εφίπποι και πεδοί κάποιοι του Κότζινου στρατοπέδευσαν έξω από το Παλαιόκαστρο (Κάστρο-Μύρινα) και με διαπραγματεύσεις ανάγκασαν τον φρουράρχο Μικέλη να τους παραδώσει το φρούριο και την πόλη. Η φρουρά των Βενετών εγκαταλείπει το νησί, ενώ πειθούνται οι Τούρκοι να παραχωρήσουν τη Λήμνο στο δεσπότη του Μορέα Δημήτριο Παλαιολόγο, προς τον οποίο διέκειτο ευνοϊκά ο σουλάτων.

1464. Ανακατάληψη από τους Βενετούς.

1469. Λεπτλασία του φρουρίου από τουρκικά πειρατικά πλοία.

1470. Ο ναύαρχος Μαχμούτ πασάς καταλαμβάνει τον Κότζινο, αποτυχαίνει όμως στο Μούδρο και στο Παλαιόκαστρον (Κάστρο-Μύρινα) και φεύγει από τη Λή-

μνο.

1478. Πολιορκείται χωρίς αποτέλεσμα από τον στρατηγό Σουλεϊμάν πασά.

1479. Υπογράφεται συνθήκη, συμφωνία με την οποία η Λήμνος εκχωρείται από τους Βενετούς στους Τούρκους.

II. Προκαταρκτική ανασκαφική έρευνα

Το φρούριο

Το μεσαιωνικό φρούριο Κότζινος, γνωστό σήμερα ως Κότσινας, έχει κτιστεί σε τεχνητό λόφο, ενώ άλλο, τεχνητό πάλι, ανάχωμα χρησιμεύει για τον σχηματισμό της οχυρωματικής τάφρου που ορίζει τις τρεις πλευρές του φρουρίου, εκτός από τη βορινή προς τη θάλασσα, όπου διαμορφώνονται τετράπλευροι αμυντικοί πύργοι, οι οποίοι εναλλάσσονται σε ακανόνιστα διαστήματα (εικ. 1). Η πλευρά αυτή είναι κτισμένη ψευδοίσοδοικά, με γωνιασμένους σχιστόλιθους, πώρινους ή γρανιτένιους λιθόπλινθους (εικ. 2, 3 και 4). Σύζεται σε μήκος 200 μ. και σε αρκετά σημεία έχει ύψος 5 μ.⁹

Κτίσματα

Στο εωτερικό του φρουρίου βρίσκεται ο σύγχρονος ναός της Ζωοδόχου Πηγής. Δεν διασώζονται στοιχεία παλαιότερων φάσεων, εκτός από τον εξανάρθηκα,

11. Κεραμική ομάδας Α.

12. Κεραμική ομάδας Β.

όπου διαμορφώνεται η είσοδος υπογείου κτίσματος, που είναι γνωστό σήμερα ως "αγίασμα". Εξηντά τέσσερα σκαλοπάτια οδηγούν σε τετράγωνο χώρο πλευράς 2,30 μ., που καλύπτεται με κωδωνόσχημη στέγη (εικ. 5 και 6). Στη νοτιοδυτική του γωνία διακρίνεται πηγαδοστόμιο πάνω σε πηγή γλυκού νερού, η οποία βρίσκεται στην ίδια στάθμη με την επιφάνεια της θάλασσας. Η αναδομή του τετράγωνου χώρου και του διαδρόμου με τα σκαλοπάτια είναι επιχρισμένη με τοπεντοκονία, από σύγχρονη ανακαίνιση, έτσι που ο μια διακρίνονται τα υλικά κατασκευής. O L. de Launay περιγράφει την πηγή όπως την είδε στα 1894, και συνδιάδοντας γεωλογικές και αρχαιολογικές παρατηρήσεις καταλήγει στην πρόκειται για αμυντικό έργο προγενέστερο πιθανότατα από το μεσαιωνικό φρού-

ριο¹⁰.

Στην εωστερική βορειοδυτική γωνία του φρουρίου διακρίνονται ίχνη οικόδομικων λειψανών. Καθαρισμός και μικρής εκτάσεως ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα κτίσματος με ακανονιστο σχήμα και ηνιογμα εισόδου στη νότια πλευρά του (εικ. 7). Τοιχοδομία από μεγάλους αργούς λίθους με ελάχιστο συνδετικό κονίμα (εικ. 8) και δάπεδο από καλά πατημένο χώμα. Στη δυτική του πλευρά έγινε στρωματογραφική ανασκαφική έρευνα (σχ. 9), που απέδωσε ελάχιστη κεραμική. Η παρουσία στο τρίτο στρώμα δύο κομματιών από το πάνω μέρος πιθαρών θα μπορούσε να ερμηνεύεται την ρήση του κτίσματος ως βοηθητικού - αποθηκευτικού χώρου. Το κεραμολογικό υλικό που συγκεντρώθηκε χωρίζεται σε δύο ομάδες:

Ομάδα Α

Κυρίως περιλαμβάνει βάσεις από ανοιχτά αγγεία, γαβάθες ή κούπες, που ανήκουν στην κατηγορία της εγχάρακτης κεραμικής (sgraffito). Εωστερικά, πάνω σε γυαλωμένη επιφάνεια, διακρίνονται οικόπεντροι κύλιοι σε σχήμα σπειρας, οι οποίοι αποδίδονται με λεπτό (sgraffito) ή φαρδύ (incised) χάραγμα. Σε τημάχειλους από ανοιχτά αγγείο διακρίνονται το πάνω μέρος φτερωτής μορφής (άγγελος), ενώ σε όστρακα από τις παρειές ανοιχτού αγγείου αποσπασματική παράσταση γυρογόνας (εικ. 11). Τα περισσότερα δύστρακα σώζουν ίχνη τριποδίου. Το χρώμα του γυαλώματος αποδίδεται με αποχρώσεις πράσινου και κίτρινου, ενώ το χρώμα του γειμόματος των κύκλων με σκούρο καφέ, σκούρο γαλάζιο, ανοιχτό καφέ. Το χρώμα πιηλού είναι κόκκινο ή καστανό.

14. Πυθμένας πήλινος αγγείος με μονογράφημα.

13. Πήλινος τριποδίσκος.

Το σχήμα των αγγείων, το γυάλινα και η χάραξη, που πολλές φορές είναι επιμελημένη, δεν έχουν απομακρυνθεί από τη βυζαντινή παράδοση και είναι δυνατό να χρONOLOGIθούν στο δεύτερο μισό του 15ου με αρχές του 16ου αιώνα.

Ομάδα Β

Περιλαμβάνονται βάσεις από ανοιχτά αγγεία, γαβάθες, καθώς και οστρακα από πινάκια που ανήκουν στην κατηγορία της εγχάρακτης και γραπτής κεραμικής. Οι βάσεις σώζουν ομόκεντρους κύκλους, παράσταση πτηνών και σχηματοποιημένα κυταρίστια, που ζεκινούν από το κέντρο του πυθμένα προς τις παρείες. Στα σωζόμενα οστρακα των πινάκων, που προέρχονται κυρίως από χειλή, χαράσσονται διαδοχικά τριγωνικά σχήματα που γεμίζουν με εγχάρακτες σπειρές (εικ. 12). Τα χαρακτηρι-

στικά της ομάδας αυτής είναι το ανοιχτό πράσινο ή κίτρινο γυάλινα με τις σκουρότερες πράσινες ελεύθερες πινελίες (πιπσιλές) και το καρετί γέμισμα της χάραξης. Οι βάσεις φέρουν ίχνη τριποδίσκου. Ο τρόπος της χάραξης, η ποιότητα της γραμμής, η απλούστεμένη διακόπηση, σε συνδυασμό με τα λεπτά τοιχώματα και τα προσεγγέμενα σχήματα, μας οδηγούν σε μια χρονολόγηση στα τέλη του 15ου αιώνα.

Τριποδίσκος:

σώζει στις απολήξεις των σκελών του ίχνη από πράσινο γυάλινα, ανοιχτά σκελών 5 εκ. (εικ. 13). Ο πήλινος τριποδίσκος, σε συνδυασμό με την κεραμική που βρέθηκε, προσδιορίζει εργαστήρι μαρτυριβαζαντίνης κεραμικής, που μαρτυρείται τόσο από τις πηγές όσο και από την επιβίωση αγγειοπλαστεών στην περιοχή ώς τις μέρες μας.

Ωστόσο οι αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι ακόμη αποσπασματικές και έτοι δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν τα κύρια χαρακτηριστικά της τοπικής κεραμικής, η οποία, όπως είδαμε, παρουσιάζει μια ιδιαίτερη προτίμηση σε απλές εγχάρακτες γεωμετρικές διακοσμήσεις (μούσκεντροι κύκλοι, τριγωνικά σχήματα) ή σε λιτές απεικονίσεις μορφών (γοργόνα, άγγελος).

Από τον ίδιο χώρο προέρχεται τμήμα λεπτής, ψηλής πήλινης βάσης που σώζει τον εσωτερικό κεντρικό πυθμένα (εικ. 14). Το γυάλινα εσωτερικά και εξωτερικά κιτρινωπό. Διακρίνονται ίχνη τριποδίσκου. Στο κέντρο διαμορφώνεται με φαρδύ χάραγμα μονογράφημα¹¹. Πρόκειται για επεισαγκτό αγγείο, δεδουμένου ότι η επιμελημένη χάραξη και ο τύπος του μονογραφήματος μας οδηγούν σε παρόμοια Παλαιοιολόγεια

15. Μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος με μονογράφημα Δημητρίου Παλαιολόγου.

παραδείγματα, που η προέλευσή τους εστιάζεται στην Κωνσταντινούπολη.

Στο αρχαιολογικό μουσείο της Λήμνου φυλάσσεται ένα σημαντικό εύρημα, που προρρέχεται από τον Κότζινο. Πρόκειται για τμήμα από μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, ενωματωμένο πιθανότατα είτε στο φρούριο είτε σε κτηριακό συγκρότημα, το οποίο διασώζει μέσα σε κύκλο μονογράφημα των Παλαιολόγων, και εκατέρωθεν διαμορφώνεται κιονηδόν επιγραφή με το όνομα Δημητρ(ι)ος¹² (εικ. 15). Το μονογράφημα αναφέρεται πιθανότατα στο δεσπότη του Μορέα Δημήτριο Παλαιολόγο (1449-1460), πέμπτο γιο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β', στον οποίο παραχωρήθηκε η Λήμνος το 1460.

III. Επίμετρο

Ο συνδυασμός των αρχαιολογικών και ιστορικών δεδομένων δείχνει ότι το μεσαιωνικό φρούριο Κότζινος και η ευρύτερη περιοχή του αποτελούν ένα νευραλγικό σημείο του νησιού που ελέγχει τα στενά του Ελλήσποντου, σπουδαίο εμπορικό σταθμό του θαλασσίου δρόμου προς την Κωνσταντινούπολη. Η σημασία του επιβεβαιώνεται από τη συνεχή διαμάχη Βυζαντινών και Βενετών κυρίων επιτρόπων να κυριαρχήσουν στην περιοχή, καθώς και από το ζωηρό ενδιαφέρον των Μονών του Αγίου Όρους για τις ιδιοκτησίες τους, τα μετόχια, που καταλαμβάνουν τις πιο εύφορες εκτάσεις του νησιού.

Σημειώσεις

1. Ιδιαιτερες ευχαριστιες οφειλω στην αρχιτεκτονα Σαπφώ Αγγελούδη για την εκπόνηση των σχεδίων του άρθρου.
2. A. Conze, *Reise auf den Inseln des thrakischen Meeres*, Hannover 1860, σ. 104.
3. A. Moeschlin, *H. Λήμνος, Αλεξανδρεία* 1907, σ. 150.
4. P. Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularités et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte at autres pays étrangers*, vols III, Paris 1553, I, σ. 23.
5. André Thevet, *La cosmographie universelle*, vols II, Paris 1575, II, σ. 805.
6. Τέλος η εργασία είναι με την αρωγή και στα πλαίσια των δραστηριοτήτων της FONDATION EUROPÉENNE DE LA SCIENCE, Activité Byzantine, 1982. Διευθύντρια η καθηγητρία κα Η. Ahrweller.
7. Tafel und Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, vols 1-3, Vienna 1856-7, 1, 98: *loco qui cognominatur Cocini*.
8. W. Regel, E. Kurz, B. Korablev, *Actes de Philothéâ, Vizantisski Vremennik*, 20, 1913, σ. 31: «... εἰς τὸ τοῦ Τζαμίου κατοικούμενον μοσῖαν δύο· εἰς τὸ αὐτὸν χωρὶν Θεοδώρου τοῦ Παχνά δημέτελον μοσῖαν τεσσάρων ...».
9. N. Oikonomides, *Actes de Dionysiou (= Archives de l'Athos IV)*, Paris 1968, σ. 86.
9. X. Νένας, ΑΔ, 37, 1982, B2, Χρονικά, 362.
10. M. L. de Launay, «Notes sur Lemnos», *Revue Archéologique*, 27, 1895, σ. 324.
11. Το στράτιο, με σωζόμενες διαστάσεις 5 εκ. x 7 εκ., παραδόθηκε στο μουσείο από την τότε μαθήτρια Φανώ Τουτουντζίδην. Για μονογράφημα σε βυζαντινά αγγεία καθημερινής χρήσης βλ. Talbot Rice, *Byzantine glazed*

pottery

Oxford 1930, σσ. 74-79 και πίν.

6. Παρόμιο μονογράφημα διαβάζονται ως ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ. Ωστόσο το μονογράφημα από το στράτιο της Λήμνου παρουσιάζει ορισμένες ξεχωριστές διασκολίες, κυρίως ως προς τη θέση του γράμματος Ρ, και είναι δυνατό να υποτεθεί ότι έχει χαραχθεί ακόμη και αναποδι.

12. Σ. Χαριτωνίδης, «Αρχαιοπίτερ και Μνημεία Νήσων Αιγαίου», ΑΔ, 18 (1963), B, Χρονικά, σ. 265. Όπου ο σοφός αρχαιολόγος επισημαίνει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της σχύρωσης του κάστρου και το χρονολόγηση στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα, με βάση το μονόγραφημα του Δημητρίου Παλαιολόγου που παρέδωσε στο Μουσείο Λήμνου ο φιλάρχαιος Τρ. Μαραγκάς.

Kotzinos, the Medieval Fortress of Lemnos

Ch. Pennas

Kotzinos, the most important Medieval town and commercial harbour of Lemnos, second only to Palaeokastron (Kastro - Myrina), is located at the northern side of the island, close to the ancient Hephaestia, at the inner spot of the Bouriani Bay. The gradual degeneration of the harbour of Hephaestia, mainly due to accumulation of silt during the Late Roman period, created the need for a bigger and safer harbour like Kotzinos, which thus was founded in the Middle Byzantine years.

Today Kotzinias is a small village of fishermen in which the ruins of the Medieval walls represent the only witness to the second most important town of Lemnos during the Middle Ages. The financing of a preliminary research in the area, coupled with the "European" interest in fortified settlements that are endangered to vanish, offered the opportunity for an *in situ* investigation and study of the remaining evidence.

The combination of the archaeological and historical data proves that the Medieval fortress Kotzinos – and its broader region- has been of crucial importance, since it could, and still can control the Hellespont straits, the major commercial station of the sea-route to Constantinople. Its significance is further ascertained by the continuous conflict mainly between Byzantine and Venetian merchants for the domination of the area as well as by the strong interest of the monasteries of the Mount Athos in their properties on the island, the metochia that occupy the most fertile land of Lemnos.